

ORGANON VE MANTIK

Aytekin ÖZEL *

Özet

Organon ve Mantık

Bu çalışma geleneksel mantığın işlem ve kapsamını inceleyerek onun modern mantığın ana karakterinden farkını göstermeyi amaçlar. Bunu gerçekleştirmek için hem *Organon*'u hem de ortaçağ İslâm dünyasının en önemli mantıkçılarından biri olan Fârâbî'nin mantık tanımını analiz eder. Bu çerçevede geleneksel mantığın neliğini tespit eder ve onu modern mantık kavrayışı ile karşılaştırır.

Anahtar kelimeler: Geleneksel mantık, mantık, Organon, Fârâbî.

Abstract

Organon and Logic

This study aims to indicate the difference of traditional logic from main character of modern logic by investigating its intention and extension. To realize this it analyses both *Organon* and the al-Fârâbî's definition of logic, one of the most important logicians in the medieval Islamic World. In this context it brings to light what traditional logic is and compares it with the comprehension of modern logic.

Key words: Traditional logic, logic, Organon, Fârâbî.

* Dr., Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

Aristoteles ve stoiklerin çizgisinde oluşmuş mantık sistemlerine “geleneksel mantık” diyoruz. Friedrich Ludwig Gottlob Frege’den (1848–1925) itibaren ele alınan mantık sistemlerini de “modern mantık” diye adlandırıyoruz. Her iki dönemin başlı başına gelenek oluşturmuş büyük mantıkçıları vardır. Örneğin İslâm kültüründe Fârâbî ve İbn Sînâ, iki ayrı gelenek oluşturmuş mantıkçılardır. Nicholas Rescher, Fârâbî (870–950) için “İslâm’ın en önemli mantıkçısı”, İbn Sînâ (980–1037) için ise “İslâm’ın en yaratıcı mantıkçısı” ifadelerini kullanmıştır.¹ O, İbn Sînâ’nın yaşadığı yüzyılı, mantık disiplini bakımından, “İbn Sînâ yüzyılı” diye adlandırmıştır.² Gerek İbn Sînâ gerekse Fârâbî, Ortaçağda geleneksel mantığın iki ünlü ismidir.

Mantık disiplininin sistematik kurucusu Aristoteles’in (M.Ö. 384–322) mantıkla ilgili eserleri *Organon* adı altında toplanmıştır. İlk etapta onların sayısı altı olarak belirlenmiştir. Daha sonra bu sayı arttırılmıştır. Onun yolundan giden peripatetik dönem Yunanlı Aristoteles şarihleri ile ortaçağ filozof ve kelimacıları, söz konusu eserin cilt/kitap sayısını, bazı farklılıklar olmakla birlikte, genelde dokuz olarak tespit etmişlerdir. Uzun bir dönem, bir disiplin olarak “mantık” denilince, kastedilen hep *Organon* olmuştur. Bunun tarihi, “modern mantık” denilen döneme kadar gider.

Son dönemde mantık, genel kabul görmüş yaklaşımlardan biri olarak sunarsak; “dedüktif veya formel olarak düzgün akıl yürütme çalışması”³ şekilde tanımlanır.

Bu bağlamda çalışmamızın ilk amacı, modern dönemdeki mantık kavrayışı ile onu *Organon* olarak gören kavrayış arasındaki farklılığa dikkat çekerek, mantığın alanı ve sınırları bakımından, tartışmalı bir konu olduğunu göstermeye çalışmaktır. İkinci amacı ise, “geleneksel ve modern mantık kavrayışlarının öznelilikleri nelerdir?” sorusuna cevap bulmaktır. Her iki amacı gerçekleştirmek için önce, *Organon*’un genel hatlarıyla özelliklerini inceleyeceğiz. Daha sonra ise mantığın neliği sorununa geçeceğiz. Mantığın (Mantıkların) neliğinin tesbiti, onun kendi alanı ve sınırlarını çizmesi demektir. Böylece aradaki öznelilik farkı da ortaya çıkmış olacaktır.

1 Nicholas Rescher, *Studies in the History of Arabic Logic*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1963, ss. 15, 16.

2 Nicholas Rescher, *Development of Arabic Logic*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1964, s. 48.

3 Tanım için bk. Teo Grünberg, *Modern Logic*, Metu Press, Ankara 2002, s. 1.

2. Genel Hatlarıyla *Organon*

Yeni Plâtoncu bir Aristoteles şarihi olan Alexander Aphrodisias (yaklaşık MS. 2. y.y'ın sonları ve 3. y.y'ın başları) Aristoteles'in mantıkla ilgili *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Deliller* kitaplarını *Organon* adı altında toplamıştır.⁴ Ondan sonra, miladi üçüncü asırda, *Organon* tefsircilerinden Ammonius Saccas (yaklaşık MS. 3. yy.), Aristoteles'in saydığımız bu altı kitabına yine Aristoteles'in yazdığı *Poetik* ve *Retorik* adlı eserleri eklemiştir; hatta Porphyrios'un (yaklaşık 234–305) *Îsâgûcî'* sini de bunlara dâhil etmiştir.⁵

“Mantık”ın felsefenin bir parçası değil de, bir alet olması fikrini, Kindî (yaklaşık 805–873), Fârâbî, İbn Sînâ ve diğerleri, Alexander Aphrodisias'tan almışlardır.⁶ Bununla birlikte yine müslüman mantıkçılar, yukarıda zikredilen dokuz kitabı mantığın birer bölümü kabul etmişlerdir.⁷

Aristoteles sözü edilen eserlerine *Organon* adını bizzat vermemiştir⁸. Bir önceki paragraftan da anlaşılacağı gibi bu ad sonradan şarih Alexander Aphrodisias tarafından verilmiştir.⁹ *Organon* İngilizce'de isim olarak “bilgi/düşünce aracı,” felsefi bir terim olarak da “bilimsel, felsefi incelemelerin ilke ve kuralları”na¹⁰ ait sistemlerin tümünün içlemi olan bir kelimedir. Etimolojik köken itibarıyla de Eski Yunanca'da böyle bir anlama sahip olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla metotları bilimsel ve felsefi diye iki kümeye bölersek, onlar *Organon*'un kapsamına girmektedir. Bu ilişki biçimi *Organon*'un bir alet olarak ele alınmasından doğmaktadır.

Aristoteles'in eserlerinde mantık sözcüğü de kullanılmaz. Bu sözcüğün (Ross'un kullandığı sözcük logica) Cicero'nun (106–43) devrinden daha geriye götürülemediği ve o dönemde bile, mantıktan çok diyalektik anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Yunanca ifadesiyle “logikhe”yi Mantık anlamında kullanan

4 Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV. Yay., Ankara 1997, s. 59.

5 İbrahim Madkour, *L'Organon d'Aristote le Monde Arabe*, Paris 1934, s. 13, naklen, Necati Öner, *Klasik Mantık*, Bilim Yay., Ankara 1996, s. 17.

6 Bayrakdar, *age*, s. 59.

7 Öner, *age*, s. 17.

8 Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev.: H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul 1993, s. 68; Macit Gökberg, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998, s. 70; David Ross, *Aristoteles*, çev.: Ahmet Arslan, 9. Bs., Kabalıcı Yay., İstanbul 2002, s. 36.

9 Ross, *age*, s. 36.

10 Hamit Atalay, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999, c. 2, s. 2437.

ilk filozofun – *Organon*'da olduğu gibi - yine Alexander Aphrodisias olduğu belirtilir.¹¹ Bununla birlikte, felsefeyi mantık, fizik ve etik diye ilk olarak üç dala ayıranın, helenistik dönem filozofu ve Stoa felsefe öğretisinin kurucusu Kıbrıslı Zenon (335–263) olduğu belirtilir.¹²

Öte yandan, Aritoteles'in sisteminde mantık sözcüğü kullanılmaz ama "mantıksal" sözcüğü kullanılır. Fakat bu Mantık anlamında değil; diyalektik anlamdadır. Onun metinlerinde, bugünkü kullanımıyla "mantıksal" sözcüğünün anlamını karşılayacak en iyi ifadenin "öncüllerden bir sonuç çıkarma"¹³ olduğunu söyleyebiliriz. Bu ifadenin doğrudan doğruya argümantatif akıl yürütmeye işaret ettiğini belirtelim.

Aristoteles'in perspektifinden bakınca mantık, bağımsız bir bilim olamaz. O, bu disipline "mantık" ismi verilmezden önce sadece bir yerde "analitik bilim" sözcüğünü kullanmıştır.¹⁴ Buradaki "analitik bilim" ifadesini "çözümleme aleti bilimi" diye anlamak; hem Aristoteles'in kullandığı bağlama hem de peripatetik felsefenin onun adı geçen kitaplarıyla ilgili yaklaşımına - alet olarak kullanmalarına - uygun düşecektir. Bununla birlikte *Birinci Analitikler*¹⁵ ve *İkinci Analitikler*¹⁶ kitapları da bu "analitik bilim" in ne olduğunu bize açıkça göstermektedir. Şu bilgiyi de aktaralım ki Aristoteles eserlerinde hep "Analitik" adlı metinden söz etmektedir. Bu eserini kendisinin ikiye ayırdığına dair bir bilgiye sahip değiliz.¹⁷ Bu ayırım, Yunanlı şarihler tarafından yapılmış olabilir.

Organon'u bir alet değil de, bir bilim/disiplin tartışması olarak ele alırsak, Aristoteles'in bilimleri üçe (teorik, pratik ve üretken) ayırmasından¹⁸ hareketle

11 Ross, *age*, s. 36.

12 Gökberg, *age*, ss. 91, 92.

13 I. M. Bochenski, *Ancient Formal Logic*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam 1957, s. 25.

14 "Retorik, analitik bilimi ile politikanın etik dalının bir bileşimidir", Aristoteles, *The "Art" of Rhetoric*, Eski Yunanca'dan İngilizce'ye çev.: John Henry Freese, Harvard University Press, Harvard 2000, s. 40 (paragraf: 1359b, 4–8). Türkçe'ye çevrilen kitapta analitik ifadesi, mantık diye tercüme edilmiştir, bk. Aristoteles, *Retorik*, çev.: Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1995 s. 46; yine bk. David Ross, *age*, s. 36.

15 Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, (Eski Yunancasıyla birlikte), Yunanca aslından çev.: Ali Houshiary, Dost Kitabevi Yay., Ankara 1998.

16 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, Yunanca aslından çev.: Ali Houshiary, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005.

17 Saffet Babür, "İkinci Çözümlemeler ya da İlk Bilgi-Kuramı Kitabı", Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, ss. 5–7.

18 Aristoteles, *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1985, s. 300; David Ross, *age*, s. 36.

mantık biliminin teorik bilimler sınıflamasının kapsamında yer alacağını düşünebiliriz. Ancak Aristoteles, onu teorik bilimlerin kapsamına müdahil kılmaz ve bu üçlü bilim kümelenmesinden ayrı olarak ele alır. Gerçekten de içeriğine baktığımızda, *Organon* adı altında toplanan kitapların hem bir metodoloji tartışması sunduğunu hem de felsefe ve diğer bazı bilimler için bir giriş, yani onların kullandığı bir alet olduğunu anlarız.

Kategoriler kitabı sıkı bir mantıksal metin olmaktan ziyade metafizikseidir. Bundan *Organon*'un diğer çalışmalarının tamamlayıcısı olarak söz edilir. Orada on adet en genel ifade/yüklem tipi sunulur. Sıra düzenine göre bundan sonraki eser *Sofistik Deliller* ekiyle birlikte *Topikler*'dir. Konusu "diyelektik akıl yürütmeler"dir. Buradaki akıl yürütmeler, genel kabul görmüş fikirlerden (müsellemler ve meşhurat) üretilen akıl yürütmelerdir. *Önermeler* kitabı ise, adı üstünde, önerme konularıyla ilgilidir. Özellikle karşıt önerme çiftleri belirlenmeye çalışılır. Bu tür karşıtlıkların üzerinde durulmasının nedeni, *Topikler*'de sunulan diyelektik argümanlar için ortaya çıkan ihtiyaçtan kaynaklanmış olabilir. Geri kalan *Birinci* ve *İkinci Analitikler* kitapları için ise, Aristoteles'in mantıkla ilgili en uygun düşüncelerini içerir diyebiliriz.¹⁹

Zikrettiğimiz son iki eserde, konuyu ele alış bakımından birinin diğerini gerekli kılmaması söz konusudur. *Birinci Analitikler*'de temellendirme ifadelerinin temel formları olan kıyaslar; onların kıyas olmasını güvence altına alan mantıksal formlar; yani geçerli kıyas biçimleri incelenir. Bu eser, bir anlamda bilgi edinmenin bir yönü açısından mantıksal formun araştırılmasıdır. *İkinci Analitikler*'de ise bilginin temel öğeleri açıklanır. Dolayısıyla her iki "çözümleme" de aynı konuyu işler. Ama bu iki çözümlemenin farkı şudur: *Birinci Analitikler*, temellendirmenin salt formel yanını, kıyası inceler. Dolayısıyla bu kitap salt "mantıksal doğruluk" ile ilgilenir; *İkinci Analitikler*'de ise sadece önermelerden nasıl çıkarım yapıldığı işlenmez, bu önermelerin gerçeklik konusundaki bilgisel değeri de ortaya konur.²⁰

Her ne kadar *Topikler* ve *Sofistik deliller*, *Birinci Analitikler*'den evvel yazılsa da, tarih boyunca, *Birinci Analitikler*'de belirlenen kıyas teorisi, konu olarak daha sonra ele alınan *Burhan*, *Şiir*, *Cedel (Topikler)*, *Retorik* ve *Sofistik Deliller* kitapları için uygulama alanı olarak tesbit edilmiştir. *Birinci Analitikler*'den önceki mantık kitapları (*İsâgûcî*, *Kategoriler* ve *Önermeler*) da hem kıyasa dayalı dü-

19 William Kneale, Martha Kneale, *The Development of Logic*, Oxford University Press, Oxford 1988, ss. 23, 24.

20 Babür, "İkinci Çözümlemeler ya da İlk Bilgi-Kuramı Kitabı", ss. 5-7.

şünme formlarına ulaşabilmeyi, hem de kavramlar arası ilişkileri hedeflemiştir. Onlar, başka alanlara da uygulanabilmektedir. Bunu en iyi açıklayan ifade, Necati Öner'in şu cümleleridir:

"Klâsik mantığın asıl gayesi kıyası incelemektir. Kıyasın incelenmesi önermenin (kaziyenin) incelenmesini, onun incelenmesi de terimin incelenmesini gerektirir. Terim kavramın ifadesidir. O halde kavram, klâsik mantığın temel taşıdır. Klâsik mantıkçılar hep kavram incelemesi ile işe başlamışlardır."²¹

Bu içerik tanıtıcı bilgilerden sonra, mantığın neliği konusunu incelemeye geçebiliriz.

3. Ne Mantıktır?

"Mantığın kaplamı" deyince söz konusu dokuz kitapta ele alınan konuları mı kastedeceğiz? Bu soru önemlidir. Çünkü mantığın modern dönemde ele alınışında, onun hep düzgün akıl yürütmeler üzerine bir çalışma olduğu ve bu akıl yürütmelerin de argümanlar yoluyla ifade edildiği, argümanların da önermelerden oluştuğu ifade edilir.²² Bu yaklaşıma göre, beş tümel, kavramlar arası ilişkiler, kategoriler v.b. konular mantık disiplinine dâhil edilmemesi gerekir. Oysa yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Organon* bunlardan da söz etmektedir. Öyleyse mantık olmak bakımından *Organon*'daki konuları ayrıştırmak gerekiyor. Bu ayrıştırmaya dikkat çekmek isteyen bazı Müslüman filozoflara rastlamaktayız. Örneğin İbn Sînâ *Mantığa Giriş*'te, bir durum tesbiti yapmaktadır:

21 Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara 1999, s. 187. Klâsik sözcüğünden kast, "geleceksel" diye açıkladığımız dönemdeki mantık sistemleridir.

22 Grünberg, *age*, s. 1. Başka modern mantık kitaplarında da mantığın bu yaklaşımla aynı tanımlandığı görülmektedir. Örneğin bk. Donald Kalish, Richard Montague, Gary Mar, *Logic: Techniques of Formal Reasoning*, edit.: Robert J. Fogelin, Harcourt Brace Jovanovich, 1992, s. 1. Teo Grünberg'in, mantığı, modern mantık perspektifinden hareketle salt dedüktif önermesel bir akıl yürütme olarak tanımlamaya ve açıklamaya çalıştığı şu ifadeleri, yukarıdaki vurguyu destekler mahiyettedir: "Mantık, hem yöntem (alet, sanat, teknik) hem de bilim olarak ele alınmıştır. Yöntem olarak mantık, doğru düşünmenin veya daha açık olarak doğru (geçerli) akıl yürütmeler yapmanın yöntemidir. Bilim olarak mantık ise, yöntem olarak mantığın bilimi, yani akıl yürütmelerin doğruluğunu (geçerliliğini) sağlayan kuralları ortaya koyan yöntembilim (metodoloji) dalıdır. (...) akıl yürütme, verilen yargılardan (öncüllerden) sonuç olarak bir yargı çıkarma işlemi demektir. (...) Akıl yürütme çıkarım ile dile getirilir. Her çıkarım, öncülleri dile getiren önermeler ile sonucu dile getiren önermeden oluşur. (...) Tümevarımlı akıl yürütmeleri ve çıkarımları, mantığın alanının dışında sayıyor, mantığın alanına yalnız tündengelimli akıl yürütmelerin ve çıkarımların girdiğini kabul ediyoruz." (Teo Grünberg, "Mantık ve Gerçeklik", *Türkiye I. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, yayına haz.: Kenan Gürsoy, Alparslan Açıkgenç, Ülke Yay., Ankara 1991, ss. 231, 232). Geleceksel ile modern mantık arasındaki formal ve formalist fark için bk. İsmail Köz, "Aristo Mantığında Formalizm Tartışması", *Felsefe Dünyası*, 2001/2, sayı: 34, ss. 36-60.

Mantığın ilkelerini mantığa ait olmayan şeylerle uzatmak adet olmuştur. Bu şeyler sadece hikemi sanata; yani 'İlk Felsefe'ye aittir.²³

Anlaşılan o ki, İbn Sînâ'nın bu tesbiti günümüzde de bir sorun olarak sürekliğini korumuştur. Şöyle ki; modern dönemde, mantığı sözel ifadelerin bağımlılığından; yani ifadelerin içeriksel/metafiziksel/ontolojik anlamlarından kurtarıp, onu "salt" semboller sistemi olarak görmek isteyenler (Lojistikçiler) olduğu gibi, geleneksel tarzda ele almak isteyenler de olmuştur. Ama bir gerçek var ki her iki kesim arasında mantığın saltlığı konusunda uzlaşma bulunmamaktadır. Zira geleneksel mantıkçılar, mantığın metafizik, ontoloji, retorik v.b. disiplinlerden arındırılması konusundaki lojistikçi taleplere gittikçe artan oranda hak vermektedirler. Buna karşılık lojistikçiler de, özellikle ilk dönemlerdeki bazı radikal tutumlarını törpülemiş görünmektedirler. Örneğin bugün pek çok lojistikçi, mantığın Leibniz'in (1646–1716) düşlediği, evrensel bir *calculus ratiōnis* haline gelemediğini kabul etmektedir. Daha da önemlisi onlar, lojistiği, geleneksel mantığın simgeler ve matematiksel araçlarla daha da zenginleştirilmiş bir devamı olarak görme noktasına gelmişlerdir.²⁴

İmdi, eğer mantık, özel bir alan olarak görülürse, o zaman onun tarihini logos kavramının ortaya çıktığı ön Asya'dan başlatmamız gerekir. Bu kavram doğulu kaynağından getirdiği birçok anlamı içinde taşıyarak, Grekçedeki "çok anlamlılığını" günümüze kadar sürdürmüştür. Kökeninde logos "her şey" demektir: Kelime, söz, bulunan kanun, sihir kuvveti taşıyan isim, akıl, aklın kaideleri, hesap ve ölçü, harekete geçiren, bilen düşünce, Tanrı ve Tanrısal isteme.²⁵ Dolayısıyla Logos'tan türeyen "mantık (İngilizce: logic)"ın kelime anlamı da; hem söz hem de akılla ilgilidir. "Logikhos", logos'a yani söze, akıla veya akıl yürütmeye ait demektir.²⁶ Macit Fahri Arapça "nutk" kelimesinin, Grekçe "logos"a tekabül ettiğini ve onun gibi ikili mana taşıdığını söylemektedir.²⁷ Mantık sözcüğü de bu sözcükten türemiştir.

Eski Yunan'da Sofistler (M.Ö. V. asır) doğru konuşmak için doğru düşünmek gerektiğini keşfetmişlerdir. Sokrates (470–399) karşılıklı diyalektik konuş-

23 İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Mantığa Giriş*, (Arapça ve Türkçe çevirisi birlikte), çev.: Ömer Türker, Litera Yay., İstanbul 2006, s. 3.

24 Doğan Özlem, *Mantık*, İnkılâp Yay., İstanbul 1999, ss. 17, 18.

25 Von Freytag Löringhoff, *Mantık-Saf Mantık Kitabı*, çev.: Takiyyüddin Mengüşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, ts., ss. 11, 12.

26 Paul Foulquie, "logique" maddesi, *Dictionnaire de la Lanque Philosophique*, PUF, Paris 1885, naklen, Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 13.

27 Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev.: Kasım Turhan, İstanbul 1998, s. 128, 24 nolu dipnot.

maların hakikati gün ışığına çıkaracağına inanmıştır.²⁸ Aristoteles zamanında bu duyarlılık üst düzeylere ulaşmıştır. Bu örnekler çoğaltılabilir, şunu söylemek istiyoruz: Eski Yunan'da logos kavramına –hatta onun bir anlamı olan “söz” e ve “akıl yürütme” ye- çok vurgu yapılır. İşte Arapça'daki mantık, İngilizce'deki logic sözcüklerinin kökeni buraya dayanmaktadır. Bu durum, bu gün bizim genel olarak “dedüktif veya formel olarak düzgün akıl yürütme çalışması” olarak tanımladığımız mantığın anlamının tarihsel ve entelektüel serüveninin, eski Yunan'da kullanılan anlamından farklı olduğunu göstermektedir. Hatta “kıyas” sözcüğüne bile bir logos olarak bakılabilir. Zira Aristoteles kendi kıyas teorisini bir logos olarak belirlemiştir.²⁹

Tüm bunlara bir açıklama getirmek gerekir; belki şöyle yorumlanabilir: Antik Yunan yorumcuları, *Îsâgûcî*, *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci Analitikler* kitaplarını ve bunların ilişkili olduğu her tür uygulama alanına giren kitapları “kıyasa-akıl yürütmeye dayalı ‘söz’ler-‘logos’lar” olarak kabul etmişlerdir. Böylece, “söz”ler üzerinde duran Aristoteles'in bazı kitapları, şarihler tarafından “mantık” olarak görülmüş olabilir.

Ancak burada salt formel bir disiplin olan mantık ile bu formun ilişkili olduğu dil ve olgu alanı birbirine geçmiş haldedir. Bu iki ayrı durumun o dönemlerde netleşmemesi, mantığın kendisiyle uygulandığı alanın birbirine karıştırılmasına neden olmuş olabilir. Mantığa bir alet olarak bakılınca da, Yunanca ifadesiyle “logos” a karşılık olarak kullanılan, Arapça ve Türkçe ifadesiyle mantık, İngilizce ifadesiyle Logic kitapları, *Organon* adı altında toplanmıştır. Bu disiplinin kurucusu Aristoteles, -tekrar olduğunu bilincinde olarak söylersek- *Organon* adı altında topladığı kitaplardan söz etmiş ne de mantığı tanımlamıştır.

Aristoteles'in bu kitaplarına *Organon* adının verilmiş olması, mantığa, öncelikle bir düzgün düşünme ve varlığı, nesnelere bilme “alet”i olarak bakılmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.³⁰ O, kesin bilgiye ulaşmaya çalışıyordu. Bu nedenle *Birinci* ve *İkinci Analitikler*'in birbirini tamamlar gibi aynı adla anılmaları bundan olsa gerektir. Bu iki eserde, içeriğin de dâhil olduğu bir mantık sistemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Şimdi geleneksel dönemde mantığın nasıl tanımlandığına bir örnek vere-

28 Von Freytag Löringhoff, *age*, s. 14.

29 Jonathan Lear, *Aristotle and Logical Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1980, s. 1.

30 Özlem, *age*, s. 221.

lim.

3.1. Fârâbî Örneği: Bir Analiz

Fârâbî mantığı şöyle tanımlıyor:

Bu sanat, hataya düşmenin mümkün olduğu bütün hususlarda, düşünce kuvvetini doğru yöne sevk eden şeylerle ilgili bir sanattır, akılla çıkarılmaktan ibaret olan bütün hususlarda, hatadan koruyacak her şeyi öğreten bir sanattır.³¹

Görülüyor ki Fârâbî, mantığı tanımlarken, onu bir sanat olarak kabul edip, hem amacı açısından hem de konusu açısından tanımını esas almıştır. Konusu bakımından mantık tanımı, bu gün genellikle 'geçerli düşünme ilkelerini araştıran/öğreten disiplin' diye tanımlanan şekliyle benzerdir; ama aynı değildir.

Fârâbî'nin, mantığın kapsamını şu ifadelerle belirttiğini söyleyebiliriz:

(a) O halde mantık sanatı kıyasın kullanıldığı sanatların her birine, onların tamamlandıkları özel kanunlar verir. Bu kanunlar, bu sanatlardan herhangi birinin görüşüne uygun olduğu ileri sürülen şeyin, öyle olup olmadığının kendileri vasıtasıyla incelenip ayırt edildiği kanunlardır. Bu suretle o şeyin ona uygun olup olmadığı anlaşılabilir olmaktadır. Bu şey(ler), beş kitaptadır. (b) Bu sanat, beş sanatın kendisinde ortaklık ettiği öteki kanunları da verir. Söz konusu ortaklık, üç kitaptadır. Bu suretle mantığın bütün parçaları sekiz kitap halinde ortaya çıkar.³²

Kanaatimizce bu pasajdan, konumuzla ilgili olarak, şu sonuçlar çıkmaktadır:

- a. Mantık sanatının verdiği kanunlar ayrıdır, onların uygulandığı alan(lar) ayrıdır.
- b. (a)'da kastedilen kanunlar kıyas kanunlarıdır ve bunlar beş sanatta uygulanır.
- c. (b)'de kastedilen kanunlar ise (metnin devamını dikkate alırsak) *Kategoriler*, *Önerme* ve *Kıyas* (Birinci Analitikler) kitaplarıdır.³³

31 Fârâbî, *et-Tavti'atü Fi'l-Mantık*, çev: Mübahat Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yay. Sayı: 31, Fârâbî Külliyyatı-sayı:1, Ankara 1990, Arapça metin ss. 23, 24, Türkçe metin s. 29.

32 Fârâbî, *age*, Arapça metin ss. 21, 22, Türkçe metin s. 28. Tercümede eksiklik olduğunu düşündüğümüz yerleri tekrar tercüme ettik.

33 Aslında anlatım sorunludur. Çünkü (a)'da kendisinde kıyas yasalarının bulunduğu *Kıyas* kitabıyla birlikte, altı kitap ortaya çıkar. (b)'de ise öteki kanunların yer aldığı üç kitaptan söz edilir. Böylece toplam kitap sayısı sayı dokuz olmalıdır. Şayet böyle düşünmeyip metni oldu-

- d. Toplam kanun kitapları üçtür –İsâgûcî'yi de katarsak dördtür- ve mantık kanun koyar.
- e. Mantığın koyduğu kanunlar, üç veya dört kitapta bulunur.
- f. Mantık kitapları (Organon) sekiz adettir. Üç veya dördü kanunların koyulduğu, beşi de uygulandığı yerlerdir (beş sanat).

Çıkan bu sonuçlardan şöyle bir argüman ileri sürebiliriz: İlk üç veya dört kitap Mantık sanatının verdiği kanunları içerir, diğer beş sanat da onların uygulama yeri olduğu için, ilk üç veya dört kitap, son beş kitapla, nelikleri bakımından özdeş değildir. Çünkü ilkler, mantığın kanunları olmak bakımından kendi aralarında bir ortaklığa sahipken, sonrakiler de söz konusu kanunların uygulama yeri olmaları bakımından kendi aralarında bir ortaklığa sahiptirler. Bu şu demektir: İlk üç veya dört kitabın neligi birer mantık kanunu olmaktır, diğerlerinin neligi ise, o kanunların uygulama yeri olmaktır.

Öyleyse mantığın bu ilişkideki konumu nedir?

Anlaşılan o ki; Fârâbî'ye göre mantık, hem kanunların vericisi hem de o kanunların uygulandığı alanları gözetmesi bakımından onların işlemi konumundadır. Bu çerçevede, yukarıdaki tanımdaki mantık, işlemi bakımından tanımlanmıştır. O, bu anlamıyla, altı, sekiz veya dokuz olduğu kabul edilen kitapların cinsidir. Onun cinsliği, tanımda geçtiği şekliyle, "akılla çıkarılmaktan ibaret olan bütün hususlarda, hatadan koruyacak her şeyi öğreten bir sanat" olması bakımındandır. Öyle olunca hem kanunları hem de onların uygulandığı alanları kaplamasına almış olur. Böylece kaplamalar, mantığın türleri konumunda yer alır. Bu yönüyle, mantık denildiğinde, ister kaplamı yönünden isterse işlemi yönünden kastedilmiş olsun, *Organon*'un anlaşılması doğaldır. İşlemi kastedilirse, onun bir "genel kavram" olduğu kabul edilmiş olur. Kaplamalarından biri kastedilirse, söz konusu genel kavrama göre daha "özel bir kavram" kastedilmiş olur.

Fârâbî, geleneksel mantığın mihenk taşlarından biridir ve mantık, genelde onun tanımladığı biçimde anlaşılmalıdır. Ne var ki, mantığa bu tür bir geleneksel yaklaşım ile modern yaklaşım, bir kafa karışıklığı doğurmaktadır. Bu karışıklık, mantığa yüklenen bir "öznitelik/içlem" sorunudur. Yukarıdan da anlaşılacağı gibi modern mantığın özneliliği argümantatif bir akıl yürütmeyi merkeze koymasıdır. Argümanlar da önermelerden oluşur. Yani çalışmaya önermelerle baş-

ğu gibi alırsak *Kıyas* kitabı, hem (a)'da hem de (b)'de olmak üzere iki defa tekrar edilmiş olur.

lar. Geleneksel mantık ise böyle yapmaz; o, sadece Fârâbî üzerinden söyleyecek olursak, “akılla çıkarılmaktan ibaret olan bütün hususlarda, hatadan koruyacak her şeyi öğretecek” şeylerle ilgilenir. Hatta salt Aristotelesçi bir perspektiften söylersek; temele kavramları yerleştirir. Onun özniteliği, ister kavramların mantıksal kuruluşu, ister onlar arasındaki mantıksal ilişkiler, ister önermesel bir çıkarım, isterse onların uygulandığı sanatlar olsun, akılsal çıkarımla ilgili her tür konuda zihni hatadan korumaktır. Bu açıdan modern dönemdeki mantığın kendisini ve uygulamalarını -şayet *Organon*’nu Aristoteles’in kitaplarından bağımsızlaştırarak olursak- *Organon*’a dâhil edip kaplamını epey uzatmak mümkün olacaktır.

Bir de konuyu modern mantık penceresinden ele alırsak, bu kez, geleneksel mantıktaki kavram, kavramlar arası ilişkiler, kategoriler vb. konular mantığın kaplamında yer almayacaktır. Kaldı ki kategoriler³⁴ konusu bile geleneksel dönemdeki bazı mantıkçılar tarafından bir mantık konusu olarak görülmemiştir. Örneğin, İbn Sînâci mantık teorisinin geliştirilmesinde ve gelenekleşmesinde önemli bir yere sahip olan Nasîruddîn Tûsî’nin (1200–1273) kategorilerle ilgili şu cümlesi oldukça nettir:

Bunun incelenmesinin mantığa ait konular arasında bulunmadığında hiçbir şüphe yoktur.³⁵

Yaklaşık olarak İbn Sînâ da aynı şeyi söylemiştir. O Aristoteles’in *Kategoriler* kitabını kastederek ve eleştiri yönelterek şöyle demiştir:

“(…) Burada bilmen gereken bir şey daha var: Bu da bu kitabı (el-Makûlât) yazan (vâzî) onu mantık (ta’lîm) yöntemine (sebîl) göre yazmamıştır. Aksine kabul ve varsayım (taklîd ve vazî) yöntemine göre yazmıştır. Çünkü içinde bildirilen bir şeyi gerçekleştirerek bilmen için mantığa uygun düşen bir açıklama yolu yoktur.”³⁶

Pasajdan anlaşılıyor ki; *Kategoriler* kitabı mantık (ta’lîm) ilmine göre de yazılabilirdi. İbn Sînâ’nın onu mantık disiplini içerisinde ele almak istediği,

34 Kategorilerin mantık felsefesinin de bir konusu olduğu ile ilgili bk. İsmail Köz, *Mantık Felsefesi*, Elis Yay., Ankara 2003, ss. 83–110.

35 Nasîruddîn Tûsî, *Şerh’ul-İşârât* (İbn Sînâ’nın *el-İşârât ve’t-Tenbîhât* adlı eseriyle birlikte), tahk.: Süleyman Dünya, Müessesetü’n-Nü’mân, Beyrut-Lübnan 1992, s. 190. Bu pasaj, Yusuf Türker’in yayımlanmamış tercümesi dikkate alınarak ve Arapça asıl metni tekrar okuyarak gerçekleştirdiğimiz tercüme ile yazılmıştır.

36 İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-Mantık*, “el-Ma’kûlât”, neşr.: G. C. Anawati, M. Hudeyri, A. F. el-Ehvânî, Kahire 1959, s. 6, paragrafın tercümesi naklen, Ali Durusoy, *Metinlerle Mantığa Giriş (Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ)*, Litera Yay., İstanbul 2006, s. 252.

Organon'a dâhil edişinden anlaşılmaktadır. Fakat buna rağmen o, son yazdığı beş eserden biri olan³⁷ *İşaretler ve Tenbihler*'de kategorilere yer vermemiştir. Hatta söz konusu eserdeki bu tutum, İslâm dünyasındaki mantık çalışmalarını etkilemiş, bunun sonucu olarak da mantık kitaplarının çoğunda kategoriler konusu işlenmemiştir.³⁸

Yeri gelmişken mantık konularının *Organon*'a bağlı olarak tarihsel süreç içerisinde değıştiğini hatırlatalım. Örneğin İbn Sînâ *Organon*'un sayısını dokuz olarak belirlemişken, ondan sonra yaşamış olan İbn Rüşd'ün (1126–1198) altı³⁹ olarak tespit ettiğini ve en azından bu konuda onun, Alexander Aphrodisias'ı takip ettiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla mantık konuları, söz konusu kitapların sayısı adedince artmış veya azalmıştır. Bu da demektir ki, mantığın neliği sorunu, mantık tarihinde köklü bir sorun olarak yerini almıştır. Evet, gerçekten ne mantıktır?

4. Sonuç

Gelinen bu noktada mantığın alanı ve sınırlarının tartışmalı bir konu olduğu anlaşılıyor. Mantığı dedüktif veya formel düzgün akıl yürütme çalışması olarak gören modern anlayış ile onu *Organon* çalışması kabul eden tarihsel anlayış arasında fark vardır. Buna göre modern mantığın özniteliği, onun önermesel dedüktif bir çıkarıma dayanmasıdır. Geleneksel mantığın özniteliği ise, her tür akılsal çıkarımla ilgili (geleneksel dönemlerde ulaşılabildiği kadar) kanun koyucu olması ve o kanunları beş sanatta uygulamasıdır. Bu anlamda mantık organonla eş anlamlıdır. Sözü edilen bu iki farklı yaklaşımın nedeni ise ilkinin "her tür akılsal çıkarımla" kendisini özdeş görmesi, diğlerinin ise daha özel anlamda "sadece akıl yürütmeler olarak görülen önermesel çıkarımla" kendisini özdeşleştirmesidir.

Geleneksel mantık içinde bile akılsal çıkarıma neyin dâhil edilip neyin edilmeyeceğinin tartışmalı olduğunu zikredebiliriz. Örneğin kategoriler konusu bazı mantıkçılar tarafından bir mantık konusu olarak görülmezken bir kısmı tarafından görülmüştür. *Organon*'un bazı kitapları üzerinde bu tür bir spekülasyonun tarih boyunca hep var olduğu anlaşılmaktadır. Bu, günümüzde de

37 Dimitri Gutas, *Avicenna and The Aristotelian Tradition*, Copyright by E. J. Brill, Leiden 1988, ss. 140, 145.

38 Tahir Yaren, *İbn Sîna Mantığına Giriş*, İlâhiyât Yay., Ankara 2003, s. 23.

39 Şems İnati, "Mantık", *İslâm Felsefesi Tarihi*, edit.: Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, çev.: Şamil Öçal, Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap, İstanbul 2007, c. 3, ss. 31–54.

sürdürülebilir kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Aristoteles, *The "Art" of Rhetoric*, Eski Yunanca'dan İngilizce'ye çev.: John Henry Freese, Harvard University Press, Harvard 2000.
- Aristoteles, *Retorik*, çev.: Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1995.
- Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, Eski Yunancasıyla birlikte Yunanca aslından çev.: Ali Houshiary, Dost Kitabevi Yay., Ankara 1998.
- Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, Yunanca aslından çev.: Ali Houshiary, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005.
- Aristoteles, *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1985.
- Atalay, Hamit, "Organon" maddesi, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay.: 714, c. 2, Ankara 1999.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV Yay., Ankara 1997.
- Babür, Saffet, "İkinci Çözümlemeler ya da İlk Bilgi-Kuramı Kitabı", Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, Yunanca aslından çeviren Ali Houshiary, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005.
- Bochenski, I. M., *Ancient Formal Logic*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam 1957.
- Durusoy, Ali, *Metinlerle Mantığa Giriş (Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ)*, Litera Yay., İstanbul 2006.
- Fârâbî, *et-Ta'vî'atü Fi'l-Mantık*, çev.: Mübahat Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1990.
- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev.: Kasım Turhan, İstanbul 1998.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998.
- Grünberg, Teo, *Modern Logic*, Metu Press, Ankara 2002.
- , "Mantık ve Gerçeklik", *Türkiye I. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, yayına haz.: Kenan Gürsoy, Alparslan Açıkgöç, Ülke Yay., Ankara 1991.
- Gutas, Dimitri, *Avicenna and The Aristotelian Tradition*, Copyright by E.J. Brill, Leiden 1988.
- İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Mantığa Giriş*, (Arapça ve Türkçe çevirisi birlikte), çev.: Ömer Türker, Litera Yay., İstanbul 2006.
- İnatı, Şems, "Mantık", *İslâm Felsefesi Tarihi*, edit.: Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, çev.: Şamil Öçal, Hasan Tuncay Başoğlu, c. 3, Açılım Kitap, İstanbul 2007.
- Kalish, Donald-Montague, Richard, Mar, Gary, *Logic: Techniques of Formal Reasoning*, edit.: Robert J. Fogel, Harcourt Brace Jovanovich, 1992.
- Kneale, William-Kneale, Martha, *The Development of Logic*, Oxford University Press, Oxford 1988.
- Köz, İsmail, *Mantık Felsefesi*, Elis Yay., Ankara 2003.
- , "Aristo Mantığında Formalizm Tartışması", *Felsefe Dünyası*, 2001/2, sayı: 34, ss. 36-60.
- Lear, Jonathan, *Aristotle and Logical Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Löringhoff, Von Freytag, *Mantık-Saf Mantık Kitabı*, çev.: Takiyyüddin Mengüşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, ts.
- Madkour, İbrahim, *L'Organon d'Aristote le Monde Arabe*, Paris 1934.
- Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara 1999.
- , *Klasik Mantık*, Bilim Yay., Ankara 1996.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, İnkılâp Yay., İstanbul 1999.
- Rescher, Nicholas, *Studies in the History of Arabic Logic*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1963.
- , *Development of Arabic Logic*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1964.
- Ross, David, *Aristoteles*, çev.: Ahmet Arslan, Kalbalcı Yay., İstanbul 2002.
- Tûsî, Nasîruddîn, *Şerh'ul-İşârât (İbn Sînâ'nın el-İşârât ve't-Tenbihât adlı eseriyle birlikte)*, tahk.: Süleyman Dünya, Müessesetü'n-Nü'mân, Beyrut-Lübnan 1992.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, çev.: H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul 1993.
- Yaren, Tahir, *İbn Sîna Mantığına Giriş*, İlâhiyât Yay., Ankara 2003.